

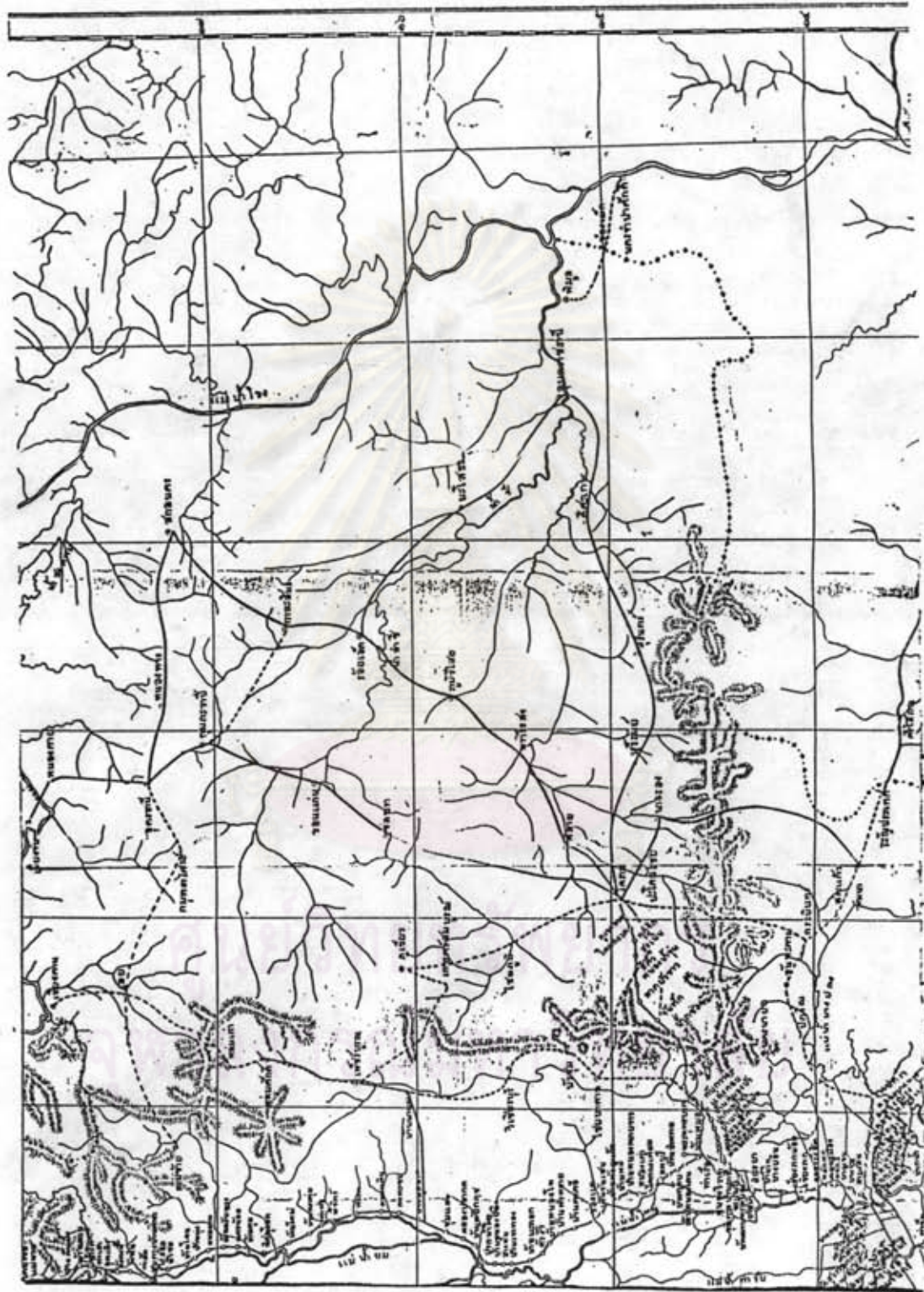
สภาพทางภูมิศาสตร์

สภาพทางภูมิศาสตร์ของบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน

บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนที่กำลังจะกล่าวถึงต่อไปนี้ เป็นส่วนหนึ่งของที่ราบสูงโคราช ปัจจุบันเป็นอาณาเขตของจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ และชัยภูมิ บริเวณดังกล่าวในอดีตมีการเรียกชื่อต่างๆกันไปตามยุคสมัย ในช่วงแรกๆของการเข้าจัดการปกครองโดยกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เรียกชื่อว่า "มณฑลลาวกลาง" และต่อมาอีกไม่นานคือในรัชกาลเดียวกันนี้เอง เมื่อมีการเปลี่ยนนามมณฑลต่างๆในภูมิภาคที่ราบสูงทั้งหมดเพื่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในสยามโดยไม่ให้มีคำว่า "ลาว" อยู่ในชื่อของมณฑลต่างๆในภูมิภาคนี้ นั้น มณฑลลาวกลางจึงได้ชื่อใหม่ว่า "มณฑลนครราชสีมา"¹ และใช้ชื่อนี้มาจนกระทั่งยกเลิกการแบ่งเขตการปกครองเป็นมณฑล นอกจากมีการเปลี่ยนนามที่ใช้เรียกหน่วยการปกครองบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนแล้วอาณาเขตทางการเมืองการปกครองก็มีการเปลี่ยนแปลงด้วย แต่ไม่ว่าจะมีการเปลี่ยนนามหรืออาณาเขตอย่างไร บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนก็คือเมืองนครราชสีมาและบรรดาเมืองชั้นใหญ่น้อยของเมืองนครราชสีมา นั่นเอง ดังนั้นคำว่า "บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน" ที่ผู้เขียนใช้ในงานวิจัยนี้จึงหมายถึง "ผืนดินบริเวณ" มากกว่าที่จะหมายถึง "อาณาเขต" ที่แน่นอนตายตัว แต่หากมีความจำเป็นที่จะต้องกำหนดอาณาเขตของบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนให้แน่นอนตายตัวผู้เขียนก็หมายถึงอาณาเขตของมณฑลลาวกลางในตอนแรกและมณฑลนครราชสีมาในตอนหลัง (ดูภาคผนวก ก)

¹มณฑลลาวกลางเปลี่ยนชื่อเป็น "มณฑลอีสาน" มณฑลลาวพวนเปลี่ยนชื่อเป็น "มณฑลอุดร" และการเปลี่ยนชื่อมณฑลในลักษณะเดียวกันนี้มิได้มีอยู่เฉพาะภูมิภาคที่ราบสูงโคราชเท่านั้น แต่รวมถึงหัวเมืองรอบนอกอื่นๆของสยามด้วย เช่น มณฑลเขมร เปลี่ยนชื่อเป็น "มณฑลบูรพา" มณฑลลาวเฉียง เปลี่ยนชื่อเป็น "มณฑลพายัพ" เป็นต้น

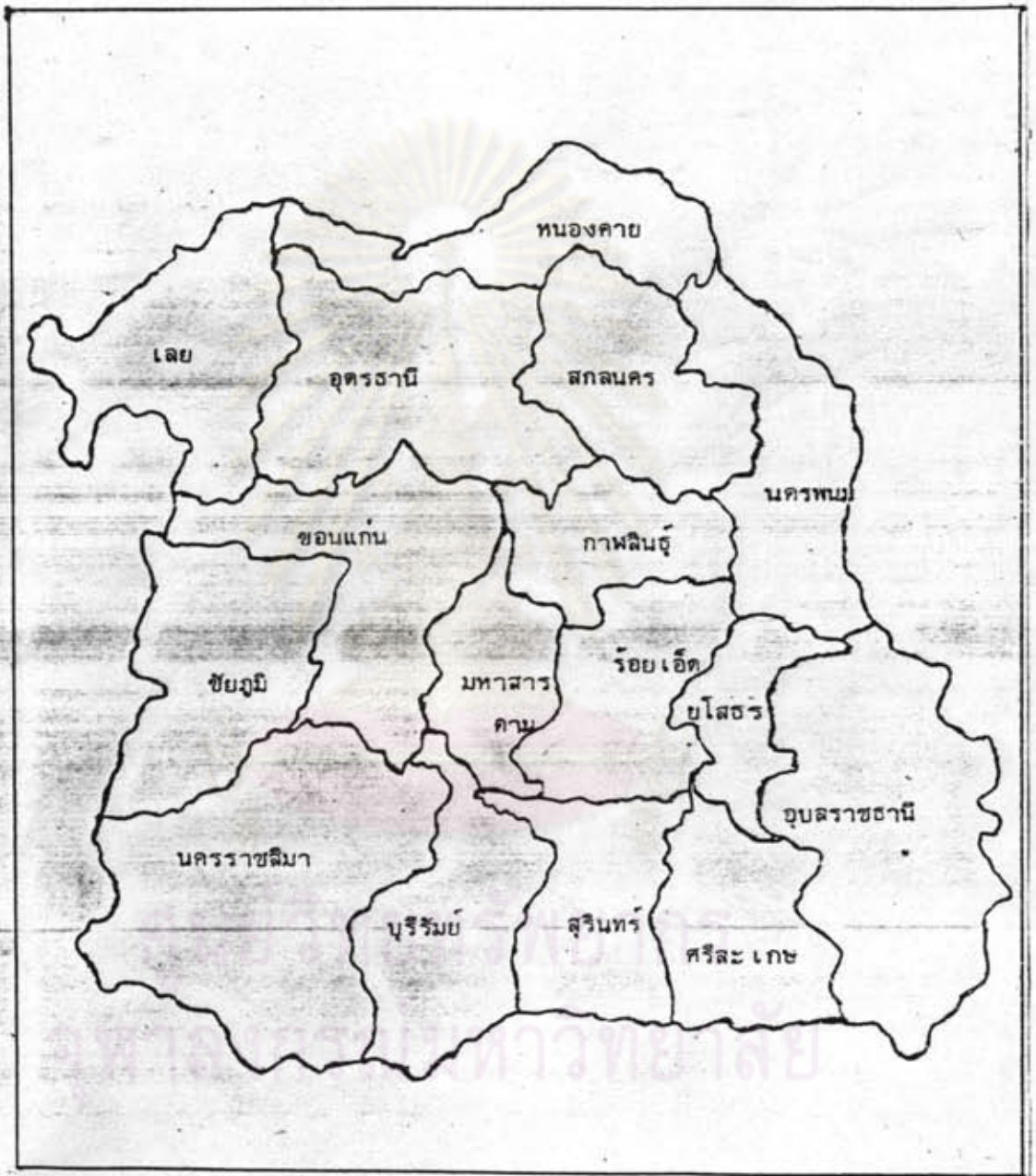
แผนที่โครงการชลประทาน

ที่มา: มช., 1.6 ศ. 5/20 รายงานประจำปีฉบับที่ 22 ว่าด้วยการดำเนินงานโครงการชลประทาน ประจำปีพุทธศักราช 2461.

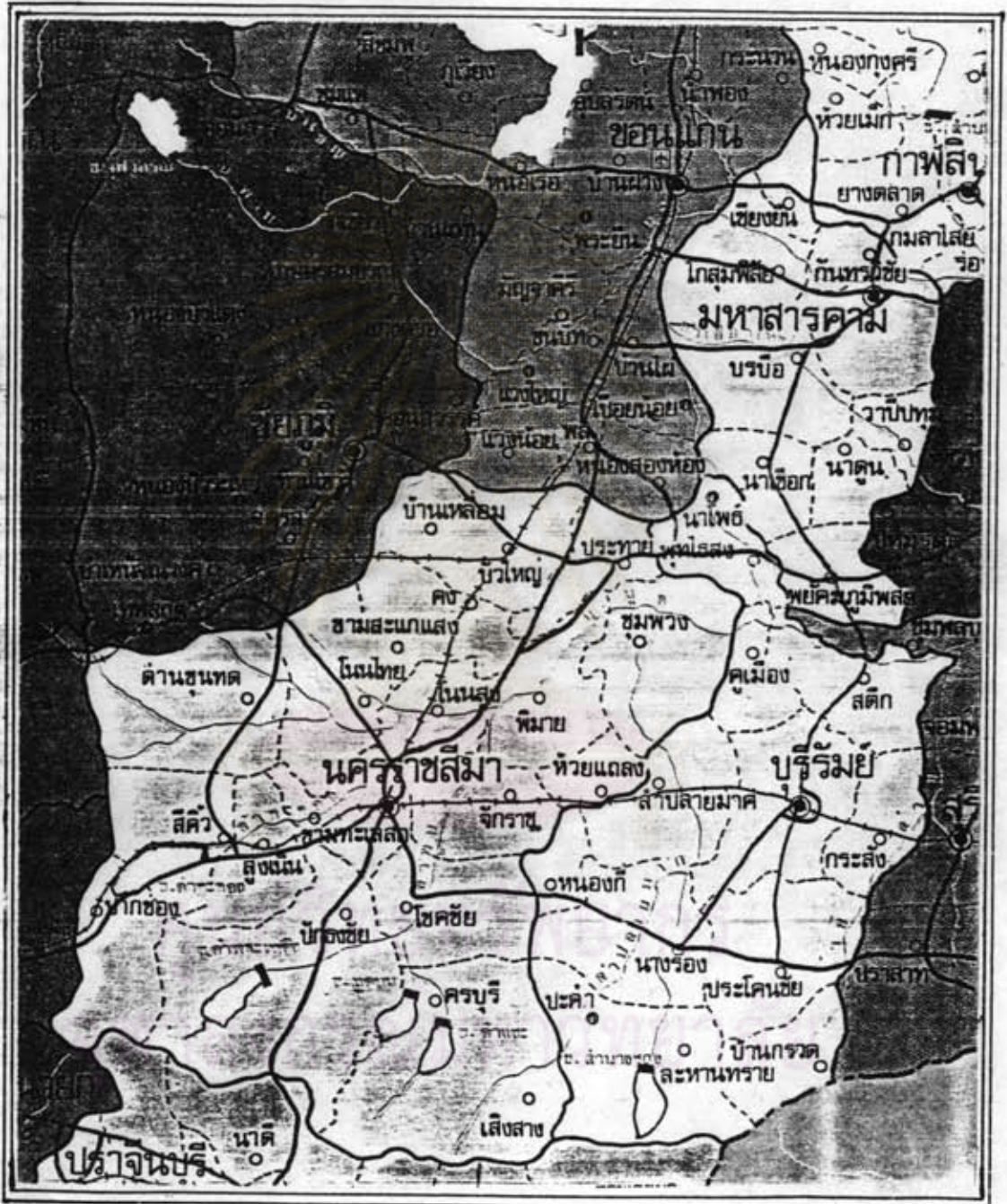
แผนที่ 3

หัวเมืองในภูมิภาคที่ราบสูงโคราช

ที่มา: อภิศักดิ์ โสมอินทร์, ภูมิศาสตร์อีสาน (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พรศักดิ์แอนแอส
โซซิเอท, 2525), หน้า 319.

หัวเมืองในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน
แบ่งเป็นจังหวัดและอำเภอ

ที่มา: ประเสริฐ วิหารรัตน์ และคนอื่นๆ, แผนที่ประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์
วัฒนาพานิช, 2525).

บริเวณจังหวัดนครราชสีมา

ที่มา: อภิศักดิ์ โสมอินทร์, ภูมิศาสตร์อีสาน, หน้า 370.

แผนที่ 6

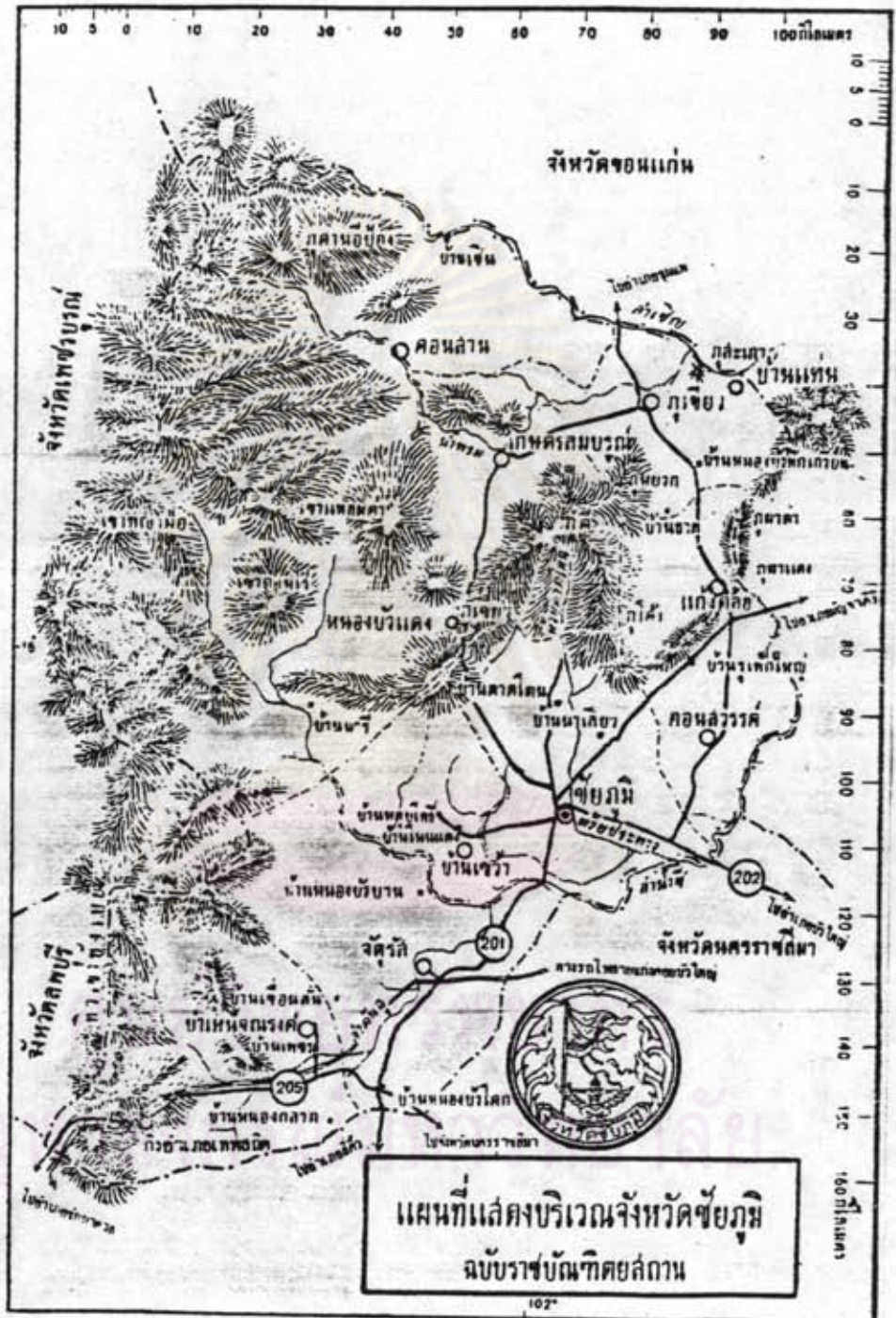
บริเวณจังหวัดบุรีรัมย์

ที่มา: อภิสักดิ์ โสมอินทร์, ภูมิศาสตร์อีสาน, หน้า 348.

แผนที่ 7

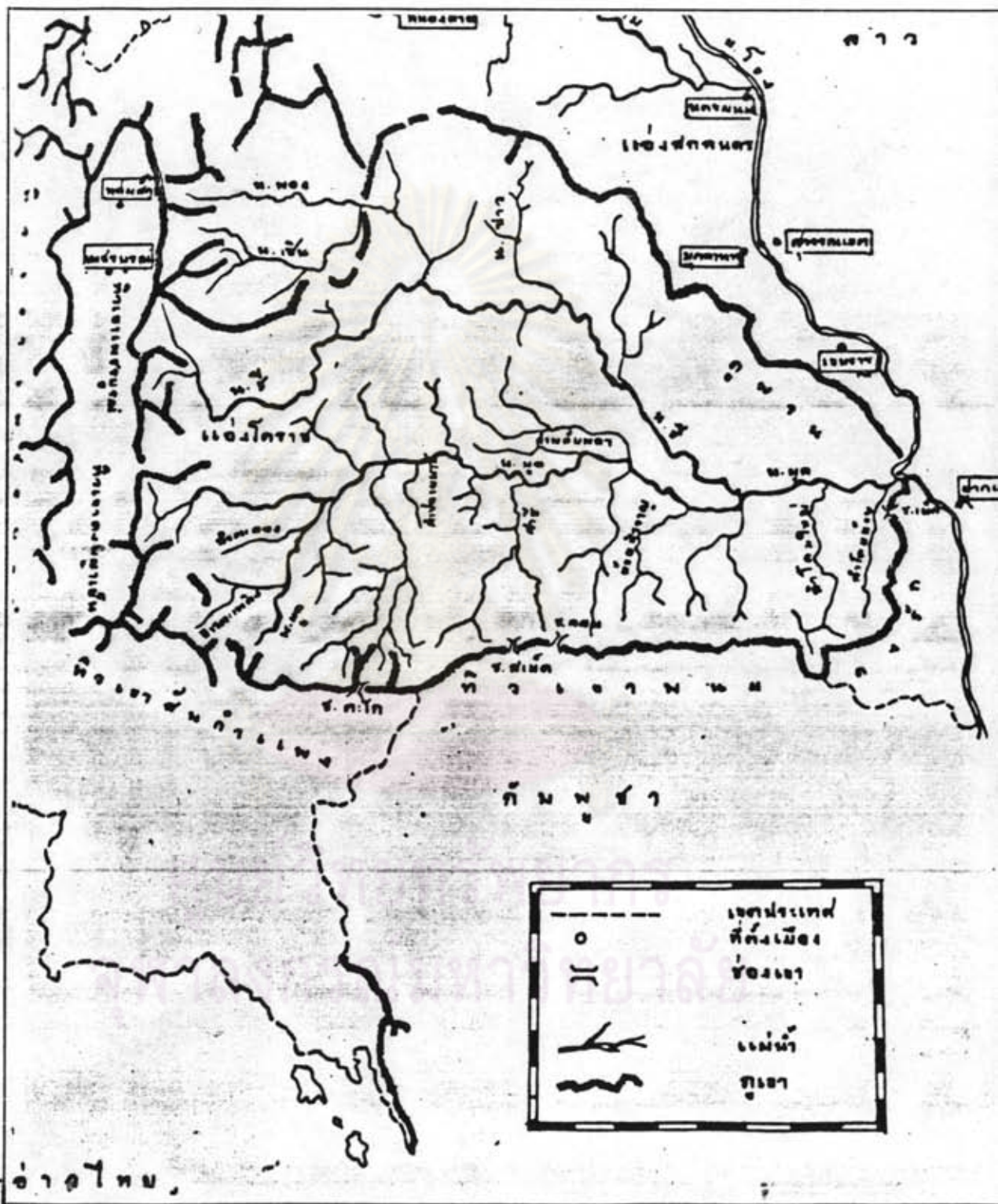
บริเวณจังหวัดชัยภูมิ

ที่มา: อภิศักดิ์ ไสมอินทร์, ภูมิศาสตร์อีสาน, หน้า 332.

แผนที่ 8

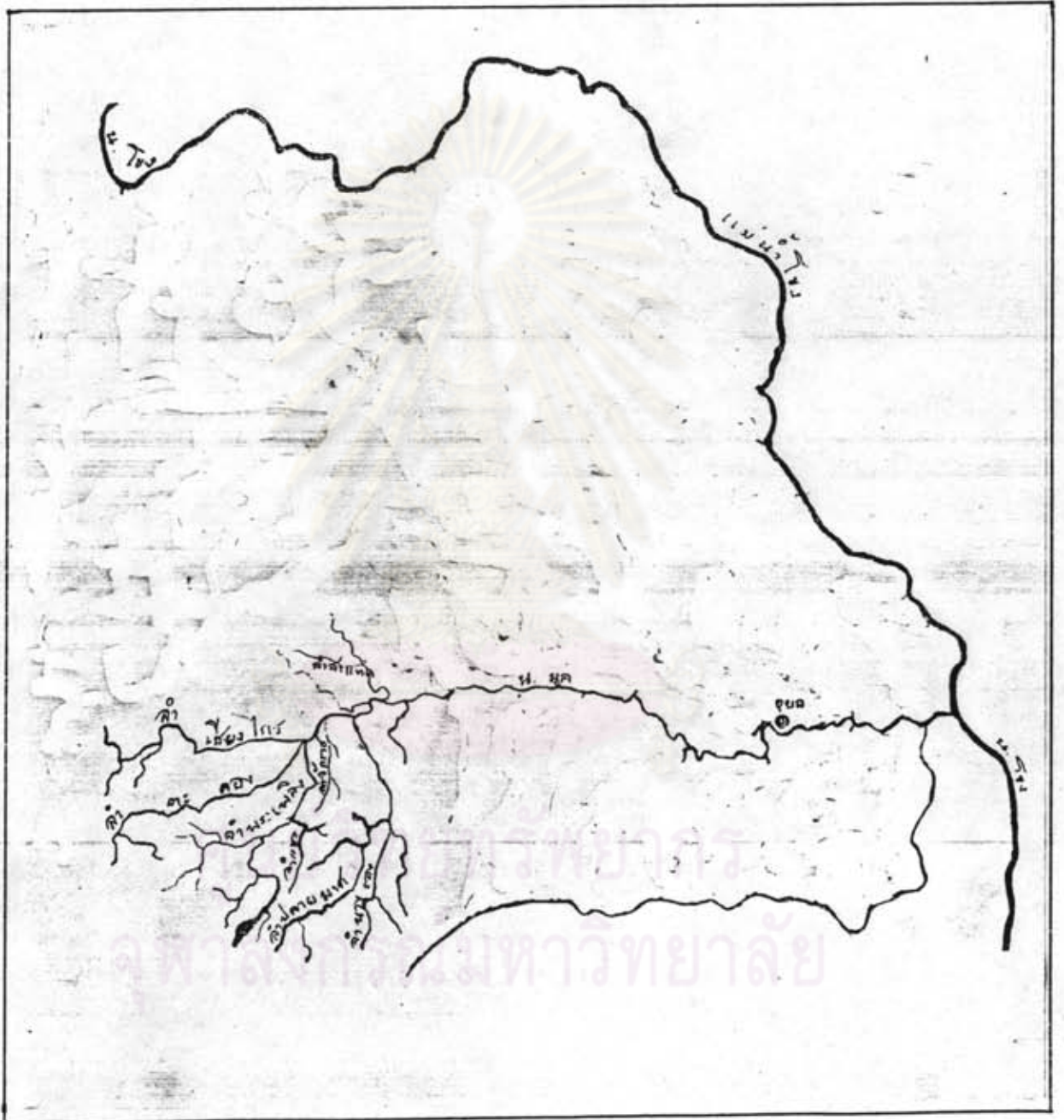
เทือกเขา ช่องเขา และแม่น้ำในบริเวณลุ่มน้ำมูล

ที่มา: ประมุข หรพ็สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475" (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 12.

แผนที่ 9

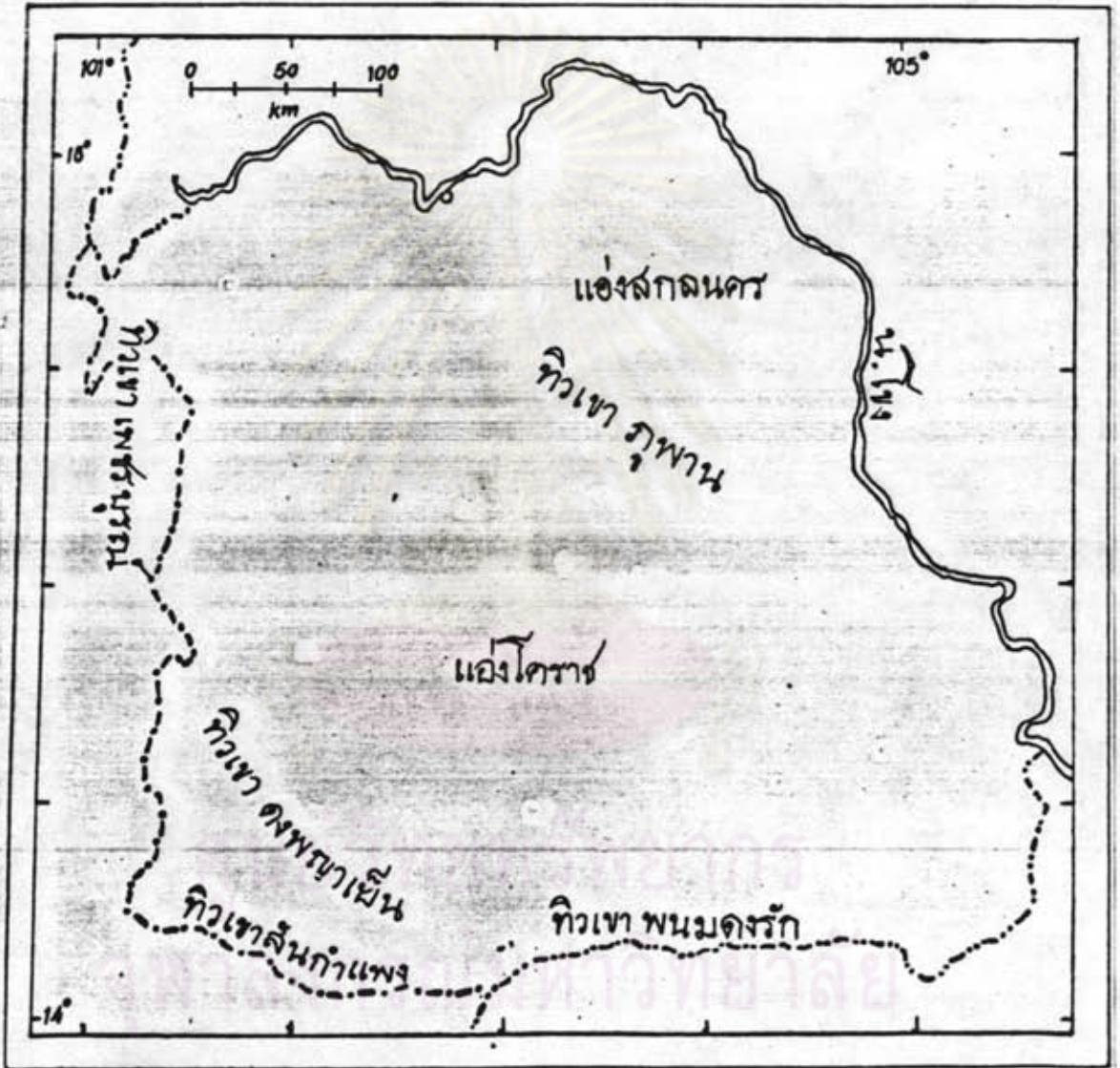
สาขาของแม่น้ำมูลตอนบน

ที่มา: อภิศักดิ์ โสมอินทร์, ภูมิศาสตร์อีสาน, หน้า 43.

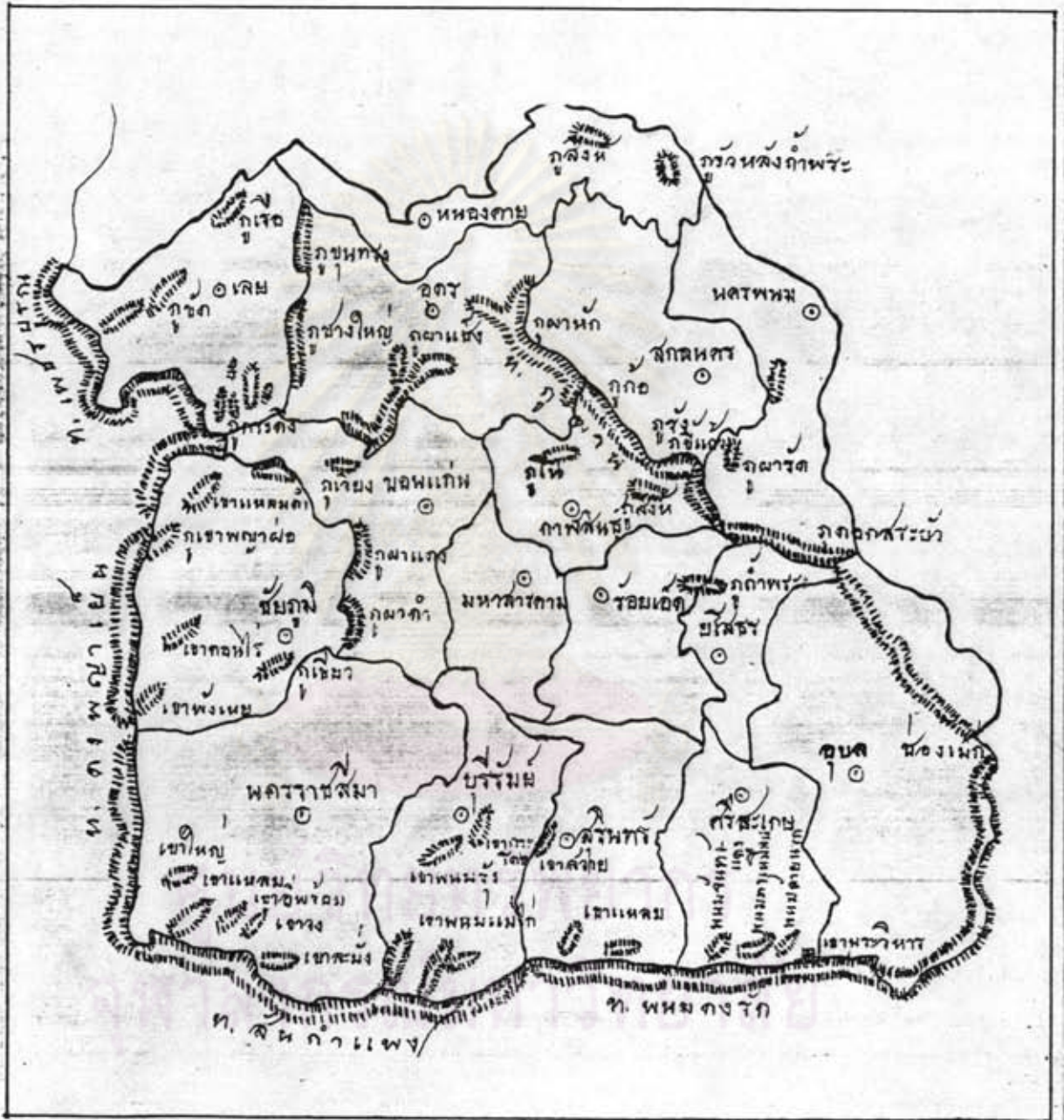
011877

ลักษณะทางกายภาพของภูมิภาคที่ราบสูงโคราช

ที่มา: ประมุข ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้าน...", หน้า 8.

ภูเขาในภูมิภาคที่ราบสูงโคราช

ที่มา: อภิศักดิ์ โสมอินทร์, ภูมิศาสตร์อีสาน, หน้า 37.

แผนที่ 12

แผนที่แสดงบริเวณฝนเฉลี่ยรายปีตกเท่ากันในภูมิภาคที่ราบสูงโคราช
ได้จากเกณฑ์เฉลี่ยระยะยาว

ที่มา: จุลสารดาวเทียม, ปีที่ 2 ฉบับที่ 5 (1 มกราคม 2522), หน้า 22.

สภาพทางภูมิศาสตร์โดยทั่วไปของบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนนั้นก็มีลักษณะที่คล้ายคลึงกับภูมิภาคที่ราบสูงส่วนอื่นๆ เพราะบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนเป็นส่วนหนึ่งของที่ราบสูงทั้งหมดที่แยกตัวออกจากภาคเหนือและภาคกลางของสยามอย่างชัดเจน ทั้งนี้เพราะการยกตัวของแผ่นดินสองด้าน คือทางด้านตะวันตกและด้านใต้ ทำให้ภูมิประเทศลาดเอียงไปทางตะวันออก การยกตัวของแผ่นดินด้านตะวันตกทำให้เกิดขอบสูงชันตามแนวเทือกเขาเพชรบูรณ์ต่อไปยังแนวเทือกเขาทิวเขาเป็นโดยที่ด้านขอบชันหันไปทางตะวันตกคือบริเวณที่ราบภาคกลาง ความสูงของขอบชันโดยเฉลี่ยประมาณ 120-200 เมตร จากระดับเฉลี่ยน้ำทะเล¹

ภูมิประเทศตอนใต้ตามแนวเทือกเขาสันกำแพงและเทือกเขากงรัก แผ่นดินจะยกตัวขึ้นเช่นเดียวกับทางด้านตะวันตก โดยที่หันขอบชันไปทางเขมรคล้ายๆกับพื้นที่ตะเข้หรือเอียงไปทางเหนือ ความสูงของขอบชันทางด้านนี้เฉลี่ยประมาณ 400 เมตร แต่ยอดเขาบางแห่งในเขตนี้อาจสูงถึง 700 เมตร²

ในบริเวณตอนกลางของภูมิภาคที่ราบสูงมีลักษณะเป็นแอ่งแบบกะทะหงาย 2 แอ่ง คือแอ่งโคราช และแอ่งสกลนคร โดยมีเทือกเขาภูพานทอดยาวออกไปในแนวตะวันออกเฉียงใต้ - ตะวันตกเฉียงเหนือ เป็นรูปโค้งพระจันทร์เสี้ยวตั้งแต่จังหวัดอุบลราชธานี ไปทางเหนือจังหวัดกาฬสินธุ์ ห่างไปทางใต้ของสกลนครและนครพนม แอ่งโคราชประกอบด้วยพื้นที่จังหวัดนครราชสีมา ชัยภูมิ บุรีรัมย์ ศรีสะเกษ อุบลราชธานี ยโสธร ร้อยเอ็ด มหาสารคาม กาฬสินธุ์ และแอ่งสกลนครประกอบด้วยพื้นที่จังหวัดนครพนม อุดรธานี สกลนคร หนองคาย ขอนแก่น³ ฉะนั้นพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนก็คือส่วนหนึ่งของแอ่งโคราชนั่นเอง

ลักษณะภูมิประเทศส่วนใหญ่ของภูมิภาคที่ราบสูงจะเป็นแบบลูกคลื่นลอนตื้นขนาดใหญ่ที่ชาวอีสานเรียกว่า "มอ" นั่นเอง พื้นที่ภูมิประเทศจะสูงๆต่ำๆตลอด เริ่มตั้งแต่เข้าเขตแอ่ง

¹ อภิศักดิ์ โสมอินทร์, ภูมิศาสตร์อีสาน (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พรศักดิ์ แอนแอสโซซิเอต, 2522), หน้า 1.

² เรื่องเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน.

โคราชเป็นต้นไปจะพบลักษณะแบบคลื่นซึบไปเรื่อยๆ บริเวณที่ราบเรียบที่สุดของภูมิภาคไคแก
ชริเวตสูงสัมฤทธิ์ในจังหวัดนครราชสีมา และบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ในจังหวัดมหาสารคาม
ร่องแอ็ด สุรินทร์ ศรีสะเกษ ยโสธร¹

บริเวณเทือกเขาสนักำแพงและเทือกเขาคงรักซึ่งอยู่ตอนใต้ของภูมิภาคที่ราบสูงนั้น
เป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำมูลและลำน้ำสาขาหลายสายในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน สาขาเหล่านี้
จะไหลลงสู่แม่น้ำมูล และแม่น้ำโขงในที่สุด

แม่น้ำมูล

ต้นน้ำเกิดจากเขาวงกตเขาล่มซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของทิวเขาสนักำแพงตรงบริเวณ
เขตแบ่งอำเภอกะป็นบุรีจังหวัดปราจีนบุรี กับเขตอำเภอบึงขังจังหวัดนครราชสีมา ไหล
จากทิศขึ้นไปทางทิศเหนือ ผ่านท้องที่อำเภอบึงขัง จักราช วกลงทางตะวันออกเฉียง
เหนือผ่านอำเภอสว่างเนิน พินาช ชุมพวง แล้ววกไปทางตะวันออกเข้าเขตจังหวัดบุรีรัมย์
ผ่านอำเภอบัวไร่สัง สักก เข้าเขตจังหวัดสุรินทร์ ผ่านอำเภอลำทะเมนชัย ท่าชุม รัตนบุรี
เข้าเขตจังหวัดศรีสะเกษ ผ่านอำเภอรามันไพร อำเภอมือง อำเภอกันทรารมย์ เข้าเขต
จังหวัดอุบลราชธานีผ่านอำเภอมือง อำเภวารินชำราบ อำเภพิบูลมังสาหาร และไหล
ลงสู่แม่น้ำโขงทางทิศใต้ของอำเภโขงเจียม แม่น้ำมูลมีความยาวทั้งสิ้น 641 กิโลเมตร
มีพื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ 70,100 ตารางกิโลเมตร² ในสมัยก่อนที่ทางรถไฟจะไปถึงอุบลราชธานี
นั้น การขนส่งสินค้าระหว่างอุบลราชธานีกับนครราชสีมาสามารถที่จะใช้เรือเดินในแม่น้ำมูลได้
ในฤดูน้ำปีหนึ่งประมาณ 2 เดือน

สาขาของแม่น้ำมูลตอนบน

เนื่องจากบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนเป็นต้นน้ำของแม่น้ำมูล จึงมีลำน้ำสาขาต่างๆ ที่
ไหลลงมารวมกับแม่น้ำมูลหลายสาย ลำน้ำสาขาที่สำคัญมีดังนี้

¹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 2.

² เรื่องเดียวกัน. หน้า 4-5.

1. ลำแชะ ต้นน้ำเกิดจากเขาวานทางตำบลตะวันตกเฉียงใต้ของอำเภอรบุรี จังหวัดนครราชสีมา วกไปทางตะวันตกไหลลงแม่น้ำมูลที่ตำบลจรเข้หิน อำเภอรบุรี ลำน้ำกว้างประมาณ 40 เมตร ยาวประมาณ 105 กิโลเมตร¹
2. ลำพระเพลิง ต้นน้ำเกิดจากขี้สาคูของทิวเขาสันกำแพงในเขตนอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ทางตำบลไคของอำเภอบึงขังซึ่งในอดีตเคยเป็นที่ขบ้ำแห่งหนึ่ง ไหลไปทางตะวันออกเฉียงเหนือลงสู่แม่น้ำมูลที่อำเภอโชคชัยจังหวัดนครราชสีมา ลำน้ำกว้างประมาณ 20 เมตร ยาวประมาณ 120 กิโลเมตร ภายหลังจากมีทางรถไฟในปี พ.ศ.2443 แล้ว ราษฎรทั้ง 2 อำเภอคืออำเภอบึงขังและอำเภอกระโทก(โชคชัย)ได้อาศัยลำน้ำสาขานี้กันทำนบเพื่อใช้ในการทำนาและเพาะปลูกอื่นๆ²
3. ลำตะคอง ต้นน้ำออกจากโหลงเขาใหญ่ในดงพระยาไฟ ในอดีตเรียกว่าเขาน้ำพุ ปัจจุบันเรียกว่าเขาส้มขอกของทิวเขาสันกำแพงในเขตนอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ ไหลขึ้นทางเหนือผ่านอำเภอบำรุง วกไปทางตะวันออกผ่านท้องที่อำเภอสีคิ้ว สูงเนิน อำเภอเมือง ชำทะเลสาบไหลลงสู่แม่น้ำมูลที่ตำบลท่าช้าง อำเภอจักราช จังหวัดนครราชสีมา ลำน้ำกว้าง 15-40 เมตร ยาวประมาณ 175 กิโลเมตร ในอดีตลำน้ำสาขานี้เป็นสายสำคัญที่ใ้กันทำนบขักน้ำเข้ามาตามลำปรุ อาน้ำเข้ามาเลี้ยงในเมืองนครราชสีมา
4. ลำเชียงไกร ต้นน้ำออกจากเขาในดงพระยากลางเรียกว่า เขาเหวดคาบิว สายน้ำไหลผ่านอำเภอบ้านชุมทศ ไหลไปทางตะวันออกผ่านท้องที่อำเภอโนนไทย(โนนลาว) อำเภอโนนสูง(โนนวัต) ไหลลงสู่แม่น้ำมูลบริเวณอำเภอดำเนินสะดวกอำเภอโนนสูงต่อกัน สองฝั่งลำน้ำในอดีตเป็นท้องทุ่งโคขมาก ราษฎรได้อาศัยลำน้ำสาขานี้กันทำนบขักน้ำขึ้นทำนาในทุ่งทั้งสองฝั่งคลองไค้เป็นส่วนใหญ่ ลำน้ำกว้างประมาณ 30 เมตร ยาวประมาณ 145 กิโลเมตร³

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 9.

² พระยาเพชรปาดิ, จดหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมา พ.ศ.2467 (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนากร, 2468), หน้า 26.

³ อภิศักดิ์ โสมอินทร์, ภูมิศาสตร์อีสาน, หน้า 10.

5. ลำปลายมาศ ต้นน้ำเกิดจากเขามะหาในเทือกเขาสันกำแพงชายเขตจังหวัดปราจีนบุรี ไหลไปทางตะวันออกเฉียงเหนือผ่านอำเภอดงรัก เข้าเขตจังหวัดบุรีรัมย์ผ่านอำเภอนางรอง ขึ้นทางเหนือผ่านท้องที่อำเภอลำปลายมาศ แล้วไหลลงสู่แม่น้ำมูลระหว่างอำเภอสตึกจังหวัดบุรีรัมย์ กับอำเภอดงรักจังหวัดนครราชสีมา ลำน้ำกว้างประมาณ 20 เมตร ยาวประมาณ 200 กิโลเมตร ในอดีตสองฝั่งคลองเป็นป่าไม้กระยาเลย มีไม้เต็งไม้รัง มีนาเป็นส่วนน้อย¹

6. ลำจักราช ต้นน้ำออกจากทุ่งใหญ่แห่งหนึ่งเรียกว่าทุ่งกระเต็น อยู่ในเขตอำเภอนางรอง ไหลผ่านอำเภอกะโทก(โชคชัย)และอำเภอมืองนครราชสีมา ไปลงแม่น้ำมูลในเขตอำเภอดงรัก ในอดีตภายหลังจากมีทางรถไฟสายนครราชสีมาแล้วราษฎรได้อาศัยกันทำนบชักน้ำขึ้นทำนา สองฝั่งคลองเป็นนาข้าวและป่าไม้บ้างเป็นตอนๆ²

7. ลำนางรอง ต้นน้ำออกจากเขาใหญ่ตรงช่องตะโก ผ่านตงประจำอำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ ไหลไปลงลำปลายมาศตรงทิศตะวันออกบ้านช่อระกา ตำบลหนองปล่อง เป็นลำน้ำที่ใหญ่ประโยชน์แก่ราษฎรในอำเภอนางรองได้กักน้ำมาเอาไว้ใช้สอยและทำนา ทำสวนไค้หลายตำบล³

ลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูลเหล่านี้มีว่ามีบทบาทในทางเศรษฐกิจต่อบริเวณลุ่มน้ำมูลเป็นอันมาก กล่าวคือเมื่อมีการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวเพื่อส่งไปขายให้กับรถไฟนั้นได้มีการนำระบบชลประทานขนาดย่อมมาใช้ในการเพิ่มผลผลิตข้าวกันอย่างแพร่หลาย นั่นคือการกันน้ำมาเพื่อเก็บกักน้ำแล้วนำเข้าไปใช้ในนาข้าว เทคนิคการก่อสร้างทำนบเหล่านี้ยังเป็นแบบดั้งเดิม คือเป็นทำนบดินซึ่งมีวัสดุก่อสร้างที่สำคัญคือดินและไม้เท่านั้น ดังนั้นการก่อสร้างทำนบเพื่อเพิ่มผลผลิตข้าวภายหลังจากมีทางรถไฟจึงอาศัยกันทำนบตามลำน้ำสาขาต่างๆเหล่านี้ แต่ในทิวแม่น้ำใหญ่คือแม่น้ำมูลนั้นไม่สามารถจะกันน้ำมาได้เพราะทำนบจะพังเนื่องมาจากน้ำมากและไหลแรงจนเกินไป ในลำน้ำใหญ่ๆเช่นแม่น้ำมูลนี้ราษฎรมักจะทำเป็นระหัดเพื่อนำน้ำเข้ามาใช้

¹ พระยาเพชรบูรณ์, จดหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมาพ.ศ.2467, หน้า 26-27.

² เรื่องเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน.

ในการทำนา ดังนั้นลำน้ำสาขาซึ่งแตกกิ่งก้านออกไปเป็นจำนวนมากในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนนี้จึงเอื้ออำนวยต่อการขยายตัวของระบบชลประทานขนาดย่อมภายหลังจากมีทางรถไฟแล้ว ซึ่งจะทำให้รายละเอียดในบทที่ 4 ต่อไป อย่างไรก็ตาม แม่น้ำต่างๆในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนก็มีลักษณะเช่นเดียวกับแม่น้ำสาขาอื่นๆในบริเวณที่ราบสูง นั่นคือใช้ประโยชน์ในด้านการคมนาคมขนส่งได้น้อยเพราะจะมีน้ำมากเฉพาะในช่วงฤดูฝนเท่านั้น ในฤดูแล้งน้ำจะแห้ง มีน้ำอยู่เป็นช่วงๆ ไม่เหมือนกับแม่น้ำในบริเวณที่ราบภาคกลางซึ่งใช้เป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญตลอดปี

ดิน

โดยทั่วไปในภูมิภาคที่ราบสูงโคราชโคราชโครงสร้างของดินเป็นดินทรายซึ่งเกิดจากวัตถุแม่ดินคือดินทรายนั่นเอง จึงเป็นดินที่ไม่อุ้มน้ำ น้ำจะซึมผ่านลงไปดินได้อย่างรวดเร็วดินจึงไม่มีความชุ่มชื้น มีความอุดมสมบูรณ์ทางด้านอาหารพืชต่ำ ดินแดนที่ราบสูงนี้จึงเป็นภูมิภาคที่แห้งแล้งที่สุดของสยาม ถึงแม้บริเวณบางแห่งจะได้รับปริมาณฝนมากกว่าภาคกลางก็ตาม แต่ น้ำฝนที่ตกลงมาซึ่งอยู่ในดินได้ไม่นาน โดยเฉพาะในฤดูแล้งภูมิภาคนี้จะมีแห้งแล้งร้อนระอุที่สุด¹

ในรายงานของนายโคฮามะเกี่ยวกับแผนที่ที่จะทำส่วนหม่อมในการเล็งขโมยและทดลองการทำสวนทำนาที่นครราชสีมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำรัสตอบมีความตอนหนึ่งว่า "...ที่แผ่นดินอันนี้ ถึงจะได้ประโยชน์บ้างก็ไม่เต็มภาคภูมิ ใต้จึงใจอยู่ว่าจะมีการทดลองเพาะปลูกพืชพันธุ์ขึ้นเมื่อใด จะขอมให้ทำในที่นี้"² แสดงให้เห็นคุณภาพของดินในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนว่ายังอยู่ในระดับต่ำเมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่ส่วนอื่นๆของสยามขณะนั้น ดังนั้นการพัฒนาการเพาะปลูกต่างๆที่ทางกรุงเทพฯจะจัดให้เพิ่มขึ้นในภูมิภาคนี้จึงตั้งอยู่บนสมมุติฐานดังกล่าวคือ "ที่แผ่นดินอันนี้ถึงจะได้ประโยชน์บ้างก็ไม่เต็มภาคภูมิ"

¹อภิศักดิ์ โสมอินทร์, ภูมิศาสตร์อีสาน, หน้า 19-20.

²พ.ศ., ร.5 กษ.8/1 รายงานพระองค์เพ็ญ รายงานมิสเตอร์โคฮามะ เรื่องทำไหม วันที่ 15 กรกฎาคม ร.ศ.122.

ลักษณะภูมิอากาศ

เนื่องจากที่ราบสูงโคราชมีลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบค่อนข้างสูง อยู่เหนือระดับเฉลี่ยน้ำทะเลประมาณ 300-400 เมตร พื้นแผ่นดินโดยทั่วไปเป็นดินร่วนปนทรายไม่อุ้มน้ำ ถ้าฝนตกหนักติดต่อกันหลายวันจะทำให้ระดับน้ำสูงขึ้นอย่างรวดเร็วจนเกิดน้ำท่วมโดยฉับพลัน แต่ในระยะเวลาอันสั้นระดับน้ำก็ลด ถ้าฝนไม่ตกนานสักสองสามสัปดาห์ก็เกิดการแห้งแล้งโดยทั่วไป บริเวณที่ราบสูงโคราชจึงเป็นบริเวณที่แห้งแล้งที่สุดของสยาม ทั้งนี้มีใช้ฝนตกน้อยกว่าบริเวณอื่น ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดความแห้งแล้งอีกอย่างหนึ่งคือโครงสร้างของดินเป็นดินทราย แม้จะมีตะกอนอยู่บ้างก็ไม่หนาพอที่จะอุ้มน้ำไว้ได้นาน มีลักษณะอากาศแบบเมืองร้อน อากาศประเภทนี้จะมีฤดูฝนและฤดูแล้งเห็นอย่างเด่นชัดประมาณครึ่งต่อครึ่งปี มีฝนเฉพาะฤดูที่รับมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ (พฤษภาคม - กันยายน) จะมีอากาศชุ่มชื้นและฝนตกตลอดฤดู แต่ในฤดุมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือหรือฤดูหนาว (พฤศจิกายน - กุมภาพันธ์) จะมีอากาศแห้งแล้งชัดเจน และในขณะเดียวกันอากาศจะเย็นลงด้วย พืชพันธุ์ธรรมชาติที่ขึ้นในอากาศแบบนี้ส่วนมากเป็นทุ่งหญ้าและป่าโปร่งแบบป่าไม้ผลัดใบเรียกว่า แบบทุ่งหญ้าเมืองร้อน (Savana) หรือที่ชาวอีสานเรียกว่า "โคก" ซึ่งประกอบด้วยทุ่งหญ้าและต้นไม้ที่ขึ้นอยู่ห่างๆ²

จากการมีทุ่งหญ้าและป่าโปร่งดังกล่าวแล้ว ทำให้หัวเมืองบริเวณที่ราบสูงโคราชมีทำเลที่เหมาะสมแก่การเลี้ยงสัตว์พาหนะ เช่น โคกระบือ มีหลักฐานเป็นอันมากกล่าวถึงสินค้าโคกระบือที่ส่งเข้าไปยังมณฑลขึ้นในว่าเกือบทั้งหมดส่งมาจากบริเวณที่ราบสูงโคราช โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังจากการขยายพื้นที่ปลูกข้าวอย่างชานานใหญ่ในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การเข้าจัดการปกครองโคกกรุงเทพฯ ต่อบริเวณที่ราบสูงโคราชนั้นสิ่งหนึ่งที่รัฐบาลกระทำอย่างมากก็คือการส่งเสริมการปลูกสัตว์ในภูมิภาคนี้

¹ สาท เสนาณรงค์, ภูมิศาสตร์ประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2521), หน้า 68.

² อภิศักดิ์ โสมอินทร์, ภูมิศาสตร์อีสาน, หน้า 44.

ฤดูกาล

ภูมิภาคที่ราบสูงโคราชมี 3 ฤดูคือ ฤดูฝน ฤดูหนาวและฤดูร้อน

ฤดูฝน ภูมิภาคนี้จะเริ่มฤดูฝนจริงๆในปลายเดือนพฤษภาคมหรือต้นเดือนมิถุนายน (ภาคอื่นเริ่มตอนกลางเดือนพฤษภาคม) และไปสิ้นสุดต้นเดือนตุลาคม รวมระยะเวลาของฤดูฝนประมาณ 4 เดือนครึ่ง ภูมิภาคนี้ได้รับฝนจากมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ปริมาณไม่สู้มากนัก เพราะมีลักษณะเป็นเงาฝน(Rain Shadow) มีภูเขารอบเกือบอ้อม โขยเฉพาะทางตามตะวันตกของภูมิภาค ทำให้มรสุมตะวันตกเฉียงใต้พัดผ่านไม่สะดวก ฝนที่ตกในภูมิภาคนี้มากคือฝนจากพายุคีเปรสชัน(Depression) ซึ่งเคลื่อนเข้ามาจากทะเลจีนใต้ทางอ่าวตังเกี๋ยผ่านเวียดนามเข้ามาจนถึงภูมิภาคที่ราบสูง ถ้าปีไหนพายุคีเปรสชันเข้ามาถึงน้อยก็จะมีความแห้งแล้ง มีน้ำไม่พอต่อการกสิกรรม โขยปกติจะมีพายุคีเปรสชันเข้ามาในภูมิภาคนี้ประมาณ 3-4 ลูกทุกปี¹

ฤดูหนาว เป็นฤดูที่มรสุมตะวันออกเฉียงเหนือพัดเข้าสู่ประเทศไทย เริ่มตั้งแต่ประมาณเดือนตุลาคม และไปสิ้นสุดประมาณเดือนกุมภาพันธ์ รวมระยะเวลาประมาณ 4 เดือน ในตอนต้นเดือนตุลาคมซึ่งเป็นระยะเปลี่ยนฤดูระหว่างฤดูฝนกับฤดูหนาวจะมีฝนตกอยู่เป็นบางครั้ง และขณะเดียวกันอาจมีลมหนาวพัดเข้ามาบ้างเป็นครั้งคราว แต่ฝนจะหมดไปจากภูมิภาคนี้ก่อน ในขณะที่ภาคกลางและภาคใต้ยังมีฝนอยู่ต่อไปจนถึงเดือนตุลาคม ฤดูหนาวในภูมิภาคที่ราบสูงมีลักษณะอากาศหนาวเย็นอย่างเด่นชัดและหนาวกว่าภูมิภาคอื่นของสยาม เพราะเป็นบริเวณแรกของสยามที่ได้รับมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือจากประเทศจีน นำอากาศหนาวเย็นและแห้งปราศจากไอน้ำลงมา ทำให้ทางตอนเหนือของภูมิภาคหนาวเย็นมาก ส่วนทางตอนใต้ของภูมิภาคไม่หนาวเย็นถึงตอนเหนือ ดังนั้นบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนจึงไม่หนาวเย็นเหมือนทางตอนเหนือของภูมิภาค เนื่องมาจากลมที่พัดมาจากทิศเหนือได้คลี่คลายความหนาวเย็นลงไปมากแล้ว เช่น ฤดูหนาวปีพ.ศ.2498 อุณหภูมิต่ำสุดที่จังหวัดเลยคือ 0.1 องศาเซลเซียส(32.2 องศาฟาเรนไฮต์) แต่จังหวัดนครราชสีมาอุณหภูมิต่ำสุด 4.9 องศาเซลเซียส(40.8 องศาฟาเรนไฮต์)²

¹ อภิศักดิ์ โสมอินทร์, ภูมิศาสตร์อีสาน, หน้า 44-45.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 45.

แต่อย่างไรก็ตาม ก็ยังนับว่าหนาวเย็นกว่าภาคกลางและภาคใต้อย่างชัดเจนอยู่นั่นเอง

ฤดูร้อน เริ่มประมาณกลางเดือนกุมภาพันธ์ไปจนถึงเดือนพฤษภาคม รวมระยะเวลาประมาณ 3 เดือน ในระยะนี้ลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือเริ่มหมดกำลังลง จะมีลมตะวันออกเฉียงใต้จากทะเลจีนใต้และอ่าวไทยพัดเข้ามาแทนที่ แต่ลมทะเลก็ไม่สามารถพัดเข้ามาถึงภูมิภาคที่ราบสูงได้เพราะภูมิภาคนี้อยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินห่างจากทะเลมาก และยังมีภูเขาล้อมรอบก้ำบังไว้อีกด้วย ประกอบกับระยะนี้เป็นช่วงที่ประเทศสยามได้รับแสงแดดกล้าที่สุด จึงทำให้ภูมิภาคที่ราบสูงร้อนและแห้งแล้งมากที่สุด อุณหภูมิเฉลี่ยสูงสุดที่อุตรธานีคือ 43.9 องศาเซลเซียส (เมื่อวันที่ 25 เมษายน พ.ศ.2503) ฤดูร้อนในภูมิภาคที่ราบสูงโคราชเป็นฤดูที่หนาวมากที่สุด พื้นที่โดยทั่วไปจะร้อนแห้งแล้ง พื้นที่แตกกระแหง ฝุ่นฟุ้งกระจาย¹

ลักษณะฝน

ฝนในภูมิภาคที่ราบสูงโคราชจะตกชุกในช่วงเดือนสิงหาคม-กันยายน-ตุลาคม โดยเฉพาะในช่วงเดือนสิงหาคม-กันยายนเป็นเดือนที่มีปริมาณฝนตกมากที่สุด หึ่งนี้เพราะเป็นช่วงมรสุมเลื่อนไปสู่เส้นศูนย์สูตร ในระยะนี้จะเกิดพายุดีเปรสชัน(Depression)ในทะเลจีนใต้ เคลื่อนเข้ามาสู่ประเทศสยามผ่านเวียดนาม ลาว เข้าสู่ภูมิภาคที่ราบสูงโคราช และถ้ามีดีเปรสชันเข้ามาติดๆกันจะทำให้ฝนตกติดต่อกันหลายวัน ถ้าฝนตกหนักก็จะทำให้น้ำท่วม โดยเฉพาะตามลุ่มน้ำชี น้ำมูล และบริเวณริมฝั่งแม่น้ำโขง โดยทั่วไปสภาพน้ำท่วมในภูมิภาคที่ราบสูงโคราชจะเป็นการท่วมอย่างฉับพลันแล้วก็ลดลงภายในไม่กี่วัน ยกเว้นบางปีที่ดีเปรสชันเข้ามาหลายลูกติดต่อกัน อาจกล่าวได้ว่าปริมาณน้ำฝนส่วนมากที่ภูมิภาคนี้ได้รับก็คือฝนที่ตกจากดีเปรสชันนี้เอง²

กรมอุตุนิยามวิทยาได้เก็บสถิติข้อมูลปริมาณฝนตกรายวันไว้เป็นเวลา 40 ปี ค่าเฉลี่ยของฝนหั่งปีจากสถิติระยะชวานี้ เกณฑ์เฉลี่ยสูงสุดจะอยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือของภูมิภาคคือประมาณ 1,800-2,500 มิลลิเมตร ส่วนเกณฑ์เฉลี่ยของปริมาณน้ำฝนที่ต่ำที่สุดจะอยู่ทาง

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 46.

² คำรง จรัสวัฒน์, "อุทกภัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ปี 2521," จุลสารควาเทียม 5 (มกราคม 2522), หน้า 21.

ตะวันตกของภูมิภาคคือบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนนั่นเอง (ดูแผนที่ 12) ประมาณ 1,100 - 1,300 มิลลิเมตร¹

ตามความเป็นจริงแล้วในปีหนึ่งๆภูมิภาคที่ราบสูงโคราชจะได้รับปริมาณน้ำฝนพอเพียงทีเดียว แต่เนื่องจากฝนตกไม่แน่นอน และตกหนักในช่วงระยะเวลาสั้นกว่าภูมิภาคอื่น คือประมาณร้อยละ 80 ของปริมาณฝนทั้งหมดจะตกในช่วงปลายฤดูฝนประมาณเดือนสิงหาคมถึงสิ้นเดือนกันยายนของทุกปี²

ลักษณะที่ตั้งของบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน

บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนประกอบด้วยหัวเมืองใหญ่ที่อยู่ขึ้นกับเมืองนครราชสีมา ลักษณะที่ตั้งเป็นศูนย์กลางของการติดต่อระหว่างหัวเมืองต่างๆในภูมิภาคที่ราบสูงโคราชกับบริเวณหัวเมืองชั้นในของสยาม ดังนั้นการติดต่อใดๆที่จะมีระหว่างกรุงเทพฯกับหัวเมืองต่างๆในบริเวณที่ราบสูงจึงมักจะกระทำผ่านบริเวณนี้ อันเนื่องมาจากสภาพทางภูมิศาสตร์ที่มีภูเขาล้อมรอบเอาบริเวณที่ราบสูงโคราชทั้งหมดออกจากส่วนอื่นๆของสยาม การคมนาคมติดต่อในสมัยก่อนที่จะมีทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-นครราชสีมา นั้นเป็นไปด้วยความลำบาก เนื่องจากจะต้องเดินทางผ่านชั้นภูเขาซึ่งในสมัยนั้นเรียกกันว่า "เขาเขื่อน" ของแผ่นดินสูงกั้นตลอดแนวเขตของบริเวณนี้ จากทิศเหนือของเมืองชัยภูมิโคมาทางทิศตะวันตกถึงตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองนครราชสีมา ต่อเนื่องเป็นเทือกเดียวกัน เขาเขื่อนที่กล่าวถึงนี้เป็นเขาหินปูน คนไม่ชันหนาแน่นเป็นคงหิน เรียกว่าคงพระยาไฟ³ คงพระยากลาง คงอีจาน เป็นต้น

กล่าวกันมาแต่โบราณว่าที่พื้นเมืองนครราชสีมาสูงกว่าพื้นที่กรุงเทพฯถึง 7 ลำคาล ซึ่งเมื่อหาแผนที่ในชั้นหลังนี้ปรากฏว่าพื้นที่เมืองนครราชสีมาสูงกว่าระดับน้ำทะเล 185 เมตร

¹ เรื่องเดียวกัน.

² อภิศักดิ์ โสมอินทร์, ภูมิศาสตร์อีสาน, หน้า 50.

³ สมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปเมืองนครราชสีมาทางคงพระยาไฟนี้กล่าวกันมาว่าพระนั่งเกล้าฯทรงพระราชดำริว่าคงพระยาไฟเป็นคงเขื่อนไม่ควรเรียกกว่าพระยาไฟให้คนครั้นคร้าม จึงกราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวขอเปลี่ยนนามให้เรียกเสียว่าคงพระยาเขื่อน แต่นั้นมาจึงมักเรียกกว่าคงพระยาเขื่อน แต่คนทั้งหลายโดยมากยังคงเรียกกว่า คงพระยาไฟ; ดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ, เที่ยวตามทางรถไฟ, หน้า 107.

ถูกไม่ห่างไกลกับคำโบราณมากนัก¹ เพราะฉะนั้นทางที่จะไปยังหัวเมืองต่างๆในบริเวณที่ราบสูงโคราชทั้งหมดตั้งแต่ทิศตะวันตก ทิศใต้ และทิศตะวันออกเฉียงใต้ จำต้องข้ามเทือกเขาเขื่อนนี้ ทุกค้ำมีทางข้ามชันลงใต้แต่เป็นช่องๆค้ำนี้ (คูแผนที่ 8 และแผนที่ 16 ประกอบ)

ช่องคองพระยาไฟ หรือที่เรียกว่าช่องปางสาวอง อยู่ในอำเภोजันตึก เป็นช่องสำหรับข้ามเขาไปมาระหว่างจังหวัดสระบุรีกับมณฑลนครราชสีมามาแต่โบราณ ไปได้แต่โดยเดินเท้าและโคต่างล้อเกวียนไปไม่ได้ เพราะทางเดินต้องเลียบขึ้นไปบนไหล่เขาบ้าง เดินใต้ไปบนสันเขาบ้าง เลี้ยวลัดไปตามทางที่เดินสะดวก คนเดินโคขบถค้ำตั้งแต่ตำบลแก่งคอย ต้องค้ำในคองพระยาไฟ 2 ค้ำจึงจะพ้นคอง²

ช่องคองพระยากลาง หรือที่เรียกกันว่าช่องนางสระผสม อยู่ในอำเภอกำแพงแสน เป็นทางลงไปไชยบาล ราษฎรซื้อชาโคลกระบือชันลงทางช่องนี้เป็นส่วนมาก แต่ใช้เกวียนไม่ได้เช่นกัน

ช่องตะโก อยู่ในเขตอำเภอนางรองจังหวัดบุรีรัมย์ เป็นช่องทางลงไปบุรีรัมย์ประเทศลงไปเขมรคำ(ประเทศกัมพูชา) เป็นช่องทางที่สามารถใช้พาหนะเกวียนชันลงได้ แต่ก็มีบางครั้งที่ต้องช่วยกันยกเกวียนเพื่อข้ามโขดหิน การเดินทางที่ค้ำมีลมกระแวมักจะใช้ช่องตะโกนี้เพราะใช้เกวียนโคได้ จากรายงานการไปตรวจราชการของพระพรหมภิบาลที่มณฑลนครราชสีมาในปี ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439) ออกจากกรุงเทพฯถึงกระบินบุรีโดยทางเรือ ต่อจากกระบินต้องเดินทางบกโดยพาหนะเกวียนเทียมโค ผ่านค้ำนสระแก้ว ผ่านเมืองรัตนนคร ขึ้นเขาทางช่องตะโก(เขาบรหัท) โดยค้ำเดินเกวียนขึ้นเขาเป็นชันๆ ซึ่งมีถึง 7 ชัน ใช้เวลา 2 วันจึงถึงบนเขา คือเริ่มชันเขาคอนเข้าผ่านชันหับแดง ชันคิลกอง ชันน้ำขั้ว หักนอนหนึ่งค้ำ คอนเข้าเดินชันผ่านชันคิลาลาค ชันนอกเต่า ชันคิลาสู่ ชันตาคไทร ชันถึงหนองเสม็ดซึ่งเป็นหลังเขา หักพักนอนหนึ่งค้ำ เสร็จแล้วจึงผ่านนางรอง ถึงนครราชสีมา ใช้เวลาเดินทางทั้งสิ้น 27 วัน³

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เที่ยวความทางรถไฟ (พระนคร: กรมศิลปากร, 2498), หน้า 106.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 107.

³ หจข., ร.5 ม.2014/13 พระพรหมภิบาลออกไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา วันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115.

ชื่อบ้านกรวด ชื่อบาระณะ เป็นทางขึ้นลงระหว่างจังหวัดบุรีรัมย์กับสวายจิก(เขต
กัมพูชา)¹

ช่องกุ่ม ช่องสะแกราก ช่องขี้สีคหรือช่องบุษนุกก็เรียก เป็นทางขึ้นลงระหว่าง
นครราชสีมากับปราจีนบุรี²

ช่องเขาตาบิวอำเภोजันทัก และช่องกระบอกอำเภोजตุรัส เป็นทางลงไปไชย
บาดาล³

ช่องสามพันลานอำเภोजตุรัส เป็นช่องทางลงไปเพชรบูรณ์ มีคนขึ้นลงบ้างในฤดูแล้ง
แต่ใช้เกวียนไม้ไค้⁴

สำหรับการคมนาคมกับหัวเมืองต่างๆในบริเวณที่ราบสูงด้วยกันนั้นจะใช้เส้นทางเกวียน
เป็นหลัก แต่แม่น้ำมูลในหน้าน้ำสามารถใช้เรือโคกไค้ได้ประมาณ 2 เดือนจากอุบลฯ ศรีสะเกษ
สุรินทร์ บุรีรัมย์ และขึ้นบกที่พิมายหรือท่าช้างเมืองนครราชสีมาแล้วแต่น้ำมากหรือน้อย
สำหรับเส้นทางอื่นๆหรือในฤดูแล้งล้วนต้องใช้ทางเกวียนทั้งสิ้น

จากลักษณะที่ตั้งของบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนดังกล่าวมาแล้วนี้ ได้ส่งผลถึงเศรษฐกิจ
บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน 2 ประการคือ ประการแรก การที่บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนและภูมิภาค
ที่ราบสูงส่วนอื่นๆถูกตัดขาดจากบริเวณภาคเหนือและภาคกลางของสยามโดยเทือกเขาที่สูงชัน
และสภาพการคมนาคมที่ไม่สะดวกนี้ ได้ทำให้ระบบเศรษฐกิจเพื่อเลี้ยงตัวเองยังคงอยู่ในบริเวณ
นี้มาก เพราะการเคลื่อนย้ายผลผลิตและสินค้าที่จะแลกเปลี่ยนกับภูมิภาคอื่นเป็นไปได้ค่อนข้าง
ลำบาก ประการที่สอง การที่นครราชสีมาเป็นเมืองแรกที่ทางกรุงเทพฯจะไปถึงก่อนที่จะไป
ยังหัวเมืองอื่นๆในภูมิภาคที่ราบสูง จึงทำให้นครราชสีมาซึ่งเป็นศูนย์กลางของบริเวณลุ่มน้ำ
มูลตอนบนนี้ เป็นเสมือนกับประตูที่จะเปิดไปสู่หัวเมืองลาวอื่นๆในภูมิภาคที่ราบสูง และจากความ

¹ พระยาเพชรบุรีธานี, จกหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมาพ.ศ. 2467, หน้า 3-4.

² เรื่องเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน.

⁴ เรื่องเดียวกัน.

เป็น "ประตู" ของเมืองนครราชสีมาที่จะเด่นชัดมากยิ่งขึ้นภายหลังจากมีทางรถไฟสายนครราชสีมาในปีพ.ศ. 2443 ลักษณะที่ทั้งที่ส่งผลถึงเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนทั้ง 2 ประการดังกล่าวแล้วนั้นล้วนส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจให้ชัดเจนยิ่งขึ้นเมื่อมีทางรถไฟ
ประชากรและการประกอบอาชีพ

สังฆราชปาลเลอกัวซ์ บาทหลวงชาวฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาอยู่เมืองไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 กล่าวว่าพลเมืองของเมืองนครราชสีมาครั้งหนึ่งเป็นคนสยาม อีกครั้งหนึ่งเป็นคนเขมร จำนวนประชากรมีประมาณ 60,000 คน แต่ในตัวเมืองมีประมาณ 7,000 คนเท่านั้น

จากรายงานของมณฑลนครราชสีมาที่มีไปถึงกรุงเทพฯ ได้รวมขอคณบดีสี่สำมะโนครัวพลเมือง หลังคาเรือน ช้าง ม้า โค กระบือและเกวียน 3 บริเวณ คือ นครราชสีมา นางรอง(หมายถึงอาณาเขตจังหวัดบุรีรัมย์ในปัจจุบัน) และชัยภูมิ รายงานนี้ทำเมื่อปีพ.ศ. 2436 คณบดีสี่รายละเอียดซึ่งกำหนดให้หมู่บ้านขึ้นนั้นมีชื่อครายเมืองดังต่อไปนี้

ตารางที่ 1 จำนวนประชากร สัตว์เลี้ยง และเกวียนบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนพ.ศ. 2436

ชื่อ บริเวณ	ตำบล บ้าน	ชาย หญิง	อายุ 1-17ปี	อายุ 18-60ปี	อายุ 61 ปีขึ้นไป	เรือน	ช้าง	ม้า	โค	กระบือ	เกวียน
นครราชสีมา	720	ชาย	26,707	35,147	2,526	24,319	2	384	101,273	47,318	3,756
		หญิง	29,684	40,129	2,631						
นางรอง	196	ชาย	8,060	10,334	831	8,198	9	130	23,658	14,965	1,464
		หญิง	9,279	11,794	640						
ชัยภูมิ	94	ชาย	5,384	7,109	457	5,485	28	166	14,470	13,702	299
		หญิง	5,670	8,132	336						
รวม	1,010	ชาย หญิง	40,551	52,590	3,814	38,022	39	680	139,401	76,053	5,519

ที่มา : หจข., ร. 5 ม. 46/6 เรื่องรายงานคนจัตราราชการแก่อสร้างมณฑลนครราชสีมา
วันที่ 25 ธันวาคม ร.ศ. 115.

รวมทั้งสิ้น 3 บริเวณ เป็นชาย 96,955 คน

หญิง 108,295 คน

รวม 205,250 คน¹

ในปีพ.ศ.2467 คือระยะเวลาต่อมาอีก 31 ปี พลเมืองมณฑลนครราชสีมาเพิ่มขึ้น เป็น 564,750 คน²

ประชากรที่อาศัยทำมาหากินอยู่บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนนั้น มีลักษณะที่แตกต่างออกไปจากประชากรในบริเวณหัวเมืองลาวอื่นๆ และแตกต่างไปจากประชากรในบริเวณภาคกลางตลอดจนส่วนอื่นๆของสยาม นั่นคือประชากรจะประกอบไปด้วย "ไทยโคราช" ลาว และเขมรปะปนกัน พวกไทยโคราชส่วนมากจะอยู่บริเวณนครราชสีมาและบางส่วนของบุรีรัมย์ สำหรับพวกลาวนั้นจะอยู่กันกระจุกกระจายทั่วไปทั้งบริเวณนครราชสีมา บุรีรัมย์ และชัยภูมิ แต่ที่ชัยภูมิจะมีคนลาวมากกว่าแห่งอื่นๆ สำหรับเขมรนั้นจะมีอยู่ที่บุรีรัมย์มากที่สุดเนื่องจากมีชายแดนติดต่อกับเขมร "พลเมืองนครราชสีมาส่วนมากเป็นคนไทย แต่พูดจาไม่เหมือนสำเนียงไทยแท้ พังสำเนียงคล้ายลาวตะวันออกและเขมร"³

ทัศนะของชาวอีสานไทยทั่วไปมอง "ไทยโคราช" ว่าเป็นคนของสยาม มีใช้คนลาว กล่าวคือไทยโคราชจะถูกมองโดยสายตาของประชาชนในหัวเมืองลาวว่าเป็นผู้ที่มีอารยธรรมสูงกว่าคน ความมีอารยธรรมมากหรือน้อยในสายตาของประชาชนในหัวเมืองลาวก็คือบุคคลเหล่านั้นมีความเป็น "กรุงเทพฯ" มากน้อยเพียงใด แต่สำหรับไทยโคราชนั้นประชาชนในหัวเมืองลาวถือว่ามีความเป็นกรุงเทพฯมากกว่าหัวเมืองลาวอื่นๆ แม้แต่ภาษาของชาวไทยโคราชก็ใกล้เคียงกับภาษาทางภาคกลางมากกว่าภาษาลาว คือมีถ้อยคำที่ซ้ำกับภาษาทางภาคกลางมากกว่า

¹ หจข., ร.5 ม.46/6 เรื่องรายงานคนจัตราราชการแลก่อสร้างมณฑลนครราชสีมา วันที่ 25 ธันวาคม ร.ศ.115.

² พระยาเพชรบูรณ์, จกหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมาพ.ศ.2467, หน้า 7.

³ พวงไข่มุกข์ คุณารัตนพุกข์, "ความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(พ.ศ.2411-2453)," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาค วิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521), หน้า 29.

หุศ คำนไต้มีบ้อมเล็ก 3 บ้อม บ้อมเป็น 15 แห่ง ตลอดแนวกำแพงมีบ้อมเป็น 1,400 แห่ง
ช่องปืนใหญ่ 73 ช่อง คำนเหนื้อมีบ้อมสี่เหลี่ยม บ้อมเป็น 1,107 แห่ง ช่องปืน 60 ช่อง
คำนตะวันตกและคำนตะวันออกมีบ้อมกับบ้อมเป็น 861 แห่งตลอดแนวกำแพง กำแพงนั้น
พอกันหนา มีคันทันสูงจากพื้นถนนถึง 15 หุศ คูเมืองโคตรอบกว้างถึง 200 หุศ¹

ผ่านประตูคำนตะวันออกไปถึงหมู่บ้านจีน มีคนจีนประมาณ 800 คน หัวอาชีพค้า
ขายทุกอย่างรวมตลอดถึงอาชญากรรมต่างๆด้วย อาทิ บ่อนการพนัน คัมเหล็ก สู้บมึน
เป็นต้น หัวหน้าชาวจีนกล่าวว่าถ้าช่องทางระหว่างโคราชกับสระบุรีให้ที่จะเป็นประโยชน์ต่อ
ประเทศเป็นอันมากในคำนการค้า สินค้าหลักได้แก่ข้าว น้ำตาล หนัง และเซาสัตว์ รอบ
เมืองเป็นนาข้าว น้ำในคลองบริบูรณ์(Klong Boribum)ตอนเหนือขึ้นน้ำ²

เมื่อกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ได้เดินทางไปเป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวกลาง(ต่อมา
เปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลนครราชสีมา) ในปีพ.ศ.2434 นั้น ได้ทรงรายงานเข้ามายังกรุงเทพฯ
ถึงสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนที่เมืองนครราชสีมาว่า มีบ้านค่อเนื่องกันเป็นส่วน ตั้งแต่
ทิศตะวันตกไปประมาณ 250 เส้น เป็นส่วนมากพราวเป็นพื้น ไม้อันไม้ค่อมี ทั้งเมือง
ปรากฏมีหูเรือนคั่นเดี่ยว ที่หมู่บ้านอื่นๆก็มีบ้านประมาณ 50, 100, 200 หลังเป็นค่อมา
ประกอบอาชีพทำนา เกือบทั้งหมด³

ตลาดจีนที่ลือกันว่าสนุกก็อันเป็นศึกคันทันเทือกกับศึกกลิ้ง ทรายเกล้าฯไม่ไค้ว่าเป็นจีน
ค้วยบ้านเรือนก็เป็นศึกกลิ้งอยู่อย่างใหญ่ๆ -ตัวก็เป็นไทยหรือลาวปน หมกไค้ยาวบ้าง
คัตบ้าง ไม่ไค้มีจีนเบือเทาไรนัก ที่สันยากันว่าเป็นเจ้าส่วนนั้นไค้มา...(ไม่ซัด)ซา
พระพุทธรเจ้าถึงกับแลไม่พบคองถามว่าเป็นคนไหน ค้วยคนอื่นเขาบุงมวงมีเสื่อ หานเจ้า
สัวเองนั้นบุงผา...(ไม่ซัด)เหานนั้นเป็นอันแดงเผ่า ไค้เห็นธรรมคากีซาไค้ชุกคันทัน หรือ
ผาลายพื้นขาวในเวลาไปวัดเหานนั้น แลคน...(ไม่ซัด)เมืองอิทธาศัยก็ไค้ใครเหมือน
คนทางอื่น คูไค้คอยชอบพบคนแปลกหน้า เป็นเชิงกลัวๆเลื่องๆ ซาพระพุทธรเจ้าถาม

¹เจมส์ แมคคาร์ธีย์, "บันทึกการสำรวจและบุกเบิกในแคนสยาม," แพลโคช
ร.อ.หญิง สุมาลี วิระวงศ์, วารสารแผนที่ พิเศษ(กรกฎาคม 2524-มิถุนายน 2526) :
68-70.

²เรื่องเดียวกัน.

³นช., ร.5 ม.46/1 หนังสือราชการมหาดไทย บอกข้าหลวงเมืองนครราช
สีมา วันที่ 1 พฤศจิกายน ร.ศ.110.

คนที่มาแตกรุ่งเทพขุนานก็ว่าคนบ้านนอกมัน เป็นแต่บ่าวทาสมา... ความกันการในที่เมือง นครราชสีมาเป็นอย่างเอก เวลานั้นก็... (ไม่ชัด) ราษฎรรับพระราชทานต้องปนกLOYมั้น และหนอไม้ แหวงอุบลอพยพมาหลายสิบครัว ที่เมืองนครราชสีมาที่ชาวนาฟ่งลงมือ บักคำโตใน เดือนกันยายนนี้ แล่น้ำในปีว่ากันว่า เป็นอย่างแรงที่สุด... แล่น้ำก็เป็นอย่าง โสโครก... รับพระราชทานไม้โต...¹

สำหรับความเป็นอยู่และการประกอบอาชีพของประชากรในชนบทที่ห่างไกลจากตัว เมืองออกไปนั้นก็น่าจะได้รับความลำบากไม่น้อยไปกว่าที่กล่าวถึงข้างต้น จากรายงานการตรวจ ราชการในปี.ศ. 2439 คืออีก 5 ปีต่อมาที่กล่าวถึงความ เป็นอยู่และการประกอบอาชีพของ ชาวบ้านในชนบทนอก

...ถึงบ้านสำโรง แขวงเมืองนางรองก็เรียกกันว่าบ้านสำโรง บ้านโคกใหม่ บ้านลำ คุน บ้านระหานทราย บ้านคากอง บ้านคานประคำ (รวม 6 บ้าน) มาตามขอราชการ ต่างๆ กำนันแจ้งความต่องันว่า... บ้านทั้งหมดรวมหลังคาเรือนมีอยู่ประมาณ 230 หลังเศษ ราษฎร 800 คน พื้นดินบ้านเหล่านี้เป็นดินทราย ต้นผลไม้มีมะพร้าว ชุน ส้ม หน่อม่อน เป็นพื้น เรือนเหล่านี้เสาไม้เต็งรัง พื้นไม้ไผ่สับเป็นฟาก ผาตรุ ใบปรี หลังคามุงหญ้าแฝก ราษฎรประกอบอาชีพเพาะปลูก ทอหูก บั้นผ้าซิ่น ทำไหม ชายรับพระราชทาน²

สำหรับราษฎรที่อยู่แขวงเมืองบุรีรัมย์นั้นจะมีอยู่ 2 พวกคือลาวกับเขมร แต่การ ประกอบอาชีพนั้นมิได้แตกต่างกันเลย นั่นคือประกอบอาชีพกสิกรรมแบบทอเลี้ยงตัวเองได้ มีการแลกเปลี่ยนบ้างเล็กน้อยเมื่อการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองบางอย่างเกิดขาดแคลน การ "ทอหูกบั้นผ้าซิ่น" นั้นจะมีอยู่ทุกหมู่บ้านในรายงาน³

ศูนย์กลางทางสังคมของประชาชนในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนทั้งในเมืองและชนบท ก็คือวัด ราษฎรในบริเวณนี้มีถือศาสนาพุทธ ในปี.ศ. 2448 มีวัดในเมืองนครราชสีมา 6 วัด มีพระสงฆ์รวม 278 รูป⁴ ที่บ้านทะเลน้อยแขวงเมืองบุรีรัมย์นั้นมีเรือนราษฎรอยู่ประมาณ

¹ เรื่องเดียวกัน.

² หจข., ร.5 ม.46/13 พระพรหมภิกษาลออกไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา วันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115.

³ เรื่องเดียวกัน.

⁴ หจข., ม.2. 14/67 รายงานชื่อผู้ใหญ่บ้านและจำนวนพระสงฆ์สามเณรราษฎร อยู่ในเมืองนครราชสีมา วันที่ 1 มิถุนายน ร.ศ. 114.

120 หลังคา รวมราษฎร 700 คนเศษ มีวัด 2 วัด พระสงฆ์จำพรรษาอยู่ 9-10 รูป
ราษฎรเป็นลาว หอหูกบันฝ้ายทำไหม พันผลไม้มะพร้าว ต้นหม่อนเป็นพื้น¹

กล่าวโดยสรุป บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนซึ่งเป็นอาณาเขตของจังหวัดนครราชสีมา
บุรีรัมย์ และชัยภูมิในปัจจุบันนั้นเป็นที่ราบสูงซึ่งติดต่อกันเป็นผืนเดียวกันกับหัวเมืองต่างๆในภูมิภาค
ที่ราบสูงโคราช บริเวณที่ราบสูงนี้ถูกตัดขาดจากส่วนอื่นๆของสยามด้วยเทือกเขาเป็นแนวยาว
มาจากด้านตะวันตก ด้านใต้และตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้การติดต่อกับหัวเมืองต่างๆในภาค
กลางกระทำได้ไม่สะดวก เพราะต้องข้ามเขาเขื่อนที่สูงชัน ส่วนการติดต่อกันระหว่างบริเวณ
ลุ่มน้ำมูลตอนบนกับหัวเมืองลาวอื่นๆนั้นจะกระทำได้สะดวกกว่า โดยอาศัยทางเกวียนในฤดูแล้ง
และจากสภาพทางภูมิศาสตร์ดังกล่าวนี้เองทำให้บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนเป็นชุมทางของการ
ติดต่อกันระหว่างเมืองต่างๆในบริเวณที่ราบสูงกับกรุงเทพฯและหัวเมืองชั้นในอื่นๆ สภาพทาง
ภูมิศาสตร์อีกประการหนึ่งของบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนตลอดจนหัวเมืองลาวอื่นๆก็คือ การไม่
สามารถใช้เส้นทางคมนาคมทางน้ำได้ แม่น้ำลำคลองต่างๆในบริเวณที่ราบสูงนี้จะมีน้ำอย่าง
เพียงพอหรืออาจจะมากเกินไปเฉพาะฤดูฝนประมาณ 2-3 เดือนใน 1 ปี ส่วนอีกประมาณ
10 เดือนนั้นน้ำจะแห้งขอด และลำน้ำจะเต็มไปด้วยเกาะแก่งเป็นจำนวนมาก แม่น้ำแม่น้ำ
โขงซึ่งเป็นแม่น้ำสายใหญ่ที่สุดของภูมิภาคก็ใช้ประโยชน์ในการเดินเรือได้น้อยมาก ดังนั้น
เส้นทางคมนาคมหลักของภูมิภาคนี้ก็คือทางเกวียน บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนนั้นเป็นบริเวณต้นน้ำ
ของแม่น้ำมูล แม่น้ำลำคลองต่างๆในบริเวณนี้เป็นสาขาของแม่น้ำมูล ราษฎรโคอาศัยที่ราบ
ระหว่างแม่น้ำเหล่านี้ในการทำนา แต่จากสภาพของดินที่เป็นอินทรายเสียเป็นส่วนใหญ่ ทำให้
ดินไม่อุ้มน้ำ ตลอดจนความไม่แน่นอนของฝนจึงทำให้บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนมีปัญหาเรื่องนี้
อยู่เสมอ

ประชากรในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนมีหลายกลุ่ม แต่กลุ่มที่เป็นประชากรส่วนใหญ่ของ
ภูมิภาคคือไทยโคราช ลาว และเขมร โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวไทยโคราชนั้นนับว่าเป็น
ประชากรส่วนใหญ่ในบริเวณนี้ซึ่งอาศัยอยู่บริเวณเมืองนครราชสีมา ประชากรเหล่านี้มีความ
แตกต่างจากประชากรในหัวเมืองลาวอื่นๆโดยที่มีความใกล้ชิดกับทางกรุงเทพฯมากกว่าหัวเมือง

¹ หจข., ม.2.14/13 พระพรหมภิบาลออกไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา
วันที่ 4 กันยายน ร.ศ.115.

ลาวอื่นๆซึ่งมีความใกล้ชิดกับศูนย์อำนาจที่เวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากการเข้าจัดการปกครองในบริเวณนี้รวมถึงการสร้างทางรถไฟสายนครราชสีมาแล้ว ทำให้ประชาชนเหล่านี้หันเข้ามาหาศูนย์กลางอำนาจของกรุงเทพฯที่นครราชสีมาเพิ่มขึ้น ประชากรของบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในชนบท ประกอบอาชีพโดยการทำนาและทำการผลิตในระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง แต่การผลิตเพื่อการค้าก็มีอยู่บ้างโดยเฉพาะบริเวณที่อยู่ใกล้กับตัวเมืองนครราชสีมาซึ่งเป็นศูนย์กลางทางการค้าของภูมิภาค ภายหลังสนธิสัญญาเบาริงได้มีการขยายตัวทางการค้าในบริเวณนี้ มีชาวจีนเข้ามาทำการค้าในบริเวณนี้กันมากขึ้น ชาวจีนเป็นประชากรอีกกลุ่มหนึ่งในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนซึ่งมีบทบาทสำคัญในการทำหน้าที่เป็นคนกลางในการค้าขายแลกเปลี่ยนระหว่างกรุงเทพฯกับหัวเมืองต่างๆในภูมิภาคที่ราบสูง แต่เนื่องจากสภาพการคมนาคมติดต่อกับกรุงเทพฯไม่สะดวกจึงทำให้การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบการค้าเป็นไปอย่างจำกัด

ศูนย์วิทยพัชการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย